

# Ад сталіцы да правінцыі. Вільня ў структуры паняцця Усходніх Крэсаў у польскім гістарычным наратыве

*Vilna totius Lithuaniae urbs celeberrima*<sup>1</sup>

Даніэль Бавуа назваў новае выданне сваёй двухтомнай працы пра Віленскі ўніверсітэт і падпарадкаваныя яму адукацыйныя ўстановы: “Вільня – польская культурная сталіца сферы расійскага панавання, 1803–1832”<sup>2</sup> (Beauvies, 2010). Гэтая фармулёўка, несумнеўна, выразна перадае характар Вільні ў першай палове XIX стагоддзя ў вачах не толькі польскіх гісторыкаў, але і французскіх знаўцаў прадмета. Горад, паколькі ў ім у той час панавала польская мова, адпаведна, меў і польскі характар. Прынамсі вонкава – на вуліцах, у крамах, на кірмашах і ў касцёлах.

Больш за тое, фармулёўка Даніэля Бавуа адлюстроўвае пэўны стан рэчаў, які праявіўся пасля распаду Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Гаворка ідзе пра зніжэнне статусу гарадоў даўняй Рэчы Паспалітай, якія са старадаўніх сталіц – Кракаў, Варшава, Вільня – ператварыліся ў правінцый-

ныя гарады суседніх манархій Гагенцолернаў, Габсбургаў і Раманавых. Гэтыя гарады перасталі выконваць ролю цэнтраў і, замест гэтага, пачалі пераўтварацца ў перыферыю для Берліна, Вены і Пецяярбурга.

З мэтамі нацыянальнай кансалідацыі быў створаны новы гістарычны наратыв, у якім паступова пачалі знікаць даўнія канатацыі пра Рэч Паспалітую Абодвух Народаў – супольную польска-літоўскую дзяржаву. Стала асабліва падкрэслівацца тэрытарыяльная еднасць, агульнасць культурных і палітычных традыцый, а таксама літаратуры, мастацтва і архітэктуры, канфесійная еднасць рымска-каталіцкай рэлігіі, даўніх звычаяў, мовы і гэтак далей. У выніку гэты наратыв паступова набываў выключна нацыянальны характар.

У жаданні супрацьстаяць пераўтварэнню ў перыферыю пачала будоўвацца новая эзатэрычныя тра-

<sup>1</sup> “Вільня з усіх Літвы гарадоў найвядомейшы” (лац.). Паводле гравюры Л. Касмульскага (Łopalewski, 1955: 146).

<sup>2</sup> Гл. рэцэнзію на гэтую кнігу: (Ціхаміраў, 2012). – *Заўвага перакладчыка.*

дыцьця польскага (ужо гістарычнага, а не палітычнага) цэнтра ў форме дэманстрацыі даўніх сувязяў паміж Варшавай і Кракавам. У той жа час пачалі абмінацца практычна ўсе элементы гістарычнага наратыву, якія падкрэслівалі федэратыўны характар першай Рэчы Паспалітай. Другой сталіцы – Вільні – у гэтай новай візіі месца не знайшлося. Ці, больш дакладна, гораду пачалі прыпісваць зусім іншыя рысы і характар, ужо не звязаныя са статусам сталіцы і характарам метраполіі.

## Паняцце крэсаў

Істотную ролю ў новым наратыве пачало адыграваць паняцце “крэсаў”, якое здабывала ўсё большую папулярнасць сярод польскамоўнай грамадскасці XIX стагоддзя. Як вядома, напачатку гэтае слова адсылала выключна да паўднёва-ўсходняга ўчастку мяжы – паміж Дняпром і Днястром і ўздоўж гэтых дзвюх рэк. Але паступова значэнне тэрміна было пашыранае на прасторы правабярэжнай Украіны і на ўсе ўсходнія землі даўняй Рэчы Паспалітай, у тым ліку і на абшар гістарычнай Літвы (сучаснай Літвы і Беларусі). Такім чынам, былі быццам выцесненыя з папулярнай гістарычнай тэрміналогіі акрэсленні, якія датычылі другой часткі Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў – Вялікага Княства Літоўскага. Акрамя гэтага, тэрмін “Русь” стаў усё радзей ужывацца ў дачыненні да Украіны. У выніку сталі пазбягаць самой назвы “Рэч Паспалітая” (тым больш “Рэч Паспалітая Абодвух Народаў”), якая была замененая тэрмінам “Польшча”. Пра гэта калісьці пісаў

Віктар Сукенніцкі ў тэксе пра важныя наступствы гэтай семантычнай памылкі (Sukiennicki, 1985).

Формула *gente Ruthenus natione Polonus* першапачаткова значыла “рускі (русін) па паходжанні, грамадзянін рэчы Рэчы Паспалітай”, падобна як *gente Lithuanus natione Polonus* – “літвін па паходжанні, грамадзянін Рэчы Паспалітай”. Зараз жа гэтыя формулы пачалі даслоўна, і на маю думку, памылкова, перакладацца як “літоўскага паходжання польскай нацыянальнасці” ці “русінскага паходжання польскай нацыянальнасці”.

Тэрмін *natio* пачаў тлумачыцца як “нацыянальнасць” у яе новым, сучасным (XIX і пазней XX стагоддзя) значэнні, а не карэктным чынам – як “грамадзянства”, прыналежнасць да даўняга дзяржаўнага арганізма “Польшчы” (“Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў”).

Як можна меркаваць, так адбывалася ў мэтах будаўніцтва трансцэндэнтнай ці хутчэй іманентнай нацыянальнай еднасці даўняй Рэчы Паспалітай, якая ўсё ж ніколі раней не была монаэтнічнай дзяржавай, а наадварот – шматэтнічным арганізмам. Шматлікая шляхецкая нацыя (ад 10 да 20% ад агульнага насельніцтва), хоць і таксама шматэтнічная ў сваіх каранях, сапраўды была досыць аднастайнай з палітычнага і звычайнага боку, але яна была хутчэй выключэннем. Асабліва калі яе параўнаць з культурнай і канфесійнай панарамай сялянства, калі ўжо не казаць пра іншыя “меншасці”, асабліва пра іўдзеяў.

У згаданым новым наратыве таксама пачала мяняцца месца Вільні як даўняй сталіцы Вялікага Княства, а

таксама і сама пазіцыя Вялікага Княства Літоўскага. Гістарычная Літва ў гэтым наратыве пачала паступова страчваць свой літоўска-русінскі (беларускі) характар і павольна мусіла стаць тымі “польскімі крэсамі”.

## Дзве сталіцы

Падаецца прынцыповым пытанне: чаму польскі гістарычны наратыў XIX і XX стагоддзяў так лёгка адмовіўся ад успрыняцця Вільні як старажытнай сталіцы Вялікага Княства Літоўскага? Разам з тым заняпала і падкрэсліванне таго, што Вільня была адной з дзвюх сталіц даўняй Рэчы Паспалітай побач з Кракавам, а пазней Варшавай.

Нават цяпер, калі мы кажам пра Рэч Паспалітую да падзелаў, то надзвычай рэдка можна сустрэць пазначэнне, што яна мела дзве сталіцы: Кракаў і потым Варшаву – як сталіцу Кароны (Польскага Каралеўства), і Вільню як сталіцу Вялікага Княства Літоўскага. Можна сказаць, што ў польскім гістарычным наратыве нават зараз падсвядома абясцэньваецца месца Вільні, яна ўспрымаецца як важны, з вялікімі традыцыямі, аднак, перадусім правінцыйны горад на ўсходзе даўняй Рэчы Паспалітай. І ні ў якім разе не як адна з дзвюх раўнапраўных сталіц.

Каб не быць галаслоўным, варта спаслацца на некалькі прыкладаў такой дэградацыі ў найбольш папулярных польскіх слоўніках і энцыклапедыях XIX і XX стагоддзяў. Спачатку, аднак, варта зазначыць, што сталічнасць Вільні ў найстарэйшых дакументах асабліва не падкрэслівалася. Вільня вызначалася як *Castrum Gedimini*, *Urbs Gedimini*, *Urbs Jedemini*, *Urbs Vilensis* і нарэшце як *Vilna* (Kotarski, 1955: 121). У больш позні перыяд (XVI–XVII стагоддзі) сталічнасць Вільні была пытаннем настолькі відавочным, што таксама вельмі рэдка падкрэслівалася. Бо то быў, як гэта выступае ва ўсіх важных дакументах, “горад Каралеўскай Ягамосці сталічны віленскі пад магдэбургскай юрысдыкцыяй”<sup>3</sup> (Metryka Litewska, 1989: 25) і бяспрэчная сталіца Вялікага Княства Літоўскага (*Wilnianie*, 2008: XXV).

У канцы існавання першай Рэчы Паспалітай яе двухскаладовая структура часта абміналася і амаль не згадваецца ў Канстытуцыі 3 траўня 1791 года. Аднак трэба падкрэсліць, што гэты двухскаладовы характар дзяржавы датрываў да канца яе існавання, а своеасаблівым і значным вяном гэтага сталі “Узаемныя Заручыны Абодвух Народаў”<sup>4</sup> ад 20 кастрычніка 1791 года, якія замацоўвалі

<sup>3</sup> У арыгінале: “miastem Jego Królewskiej Mości stołecznym wileńskim pod jurysdykcyą majdeburską będącym”. – *Заўвага перакладчыка*.

<sup>4</sup> Дадатковыя інструкцыі да Канстытуцыі 3 мая, ухваленыя Чатырохгадовым соймам 20 кастрычніка 1791 года. Прызначаліся для тлумачэння не сфармуляваных у Канстытуцыі ўмоваў уніі Польшчы і ВКЛ. Заручыны фіксавалі адзінства і непадзельнасць Кароны Польскага Каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага ў адзінай дзяржаве, якая адгэтуль атрымала назву Рэч Паспалітая Польская. Дакумент падкрэсліваў федэратыўны характар дзяржавы і гарантаваў роўнасць абодвух бакоў у кіраванні ёй. – *Заўвага перакладчыка*.

фактычны федэратыўны характар дзяржавы. Пра гэта пісаў у апошнія гады свайго жыцця нядаўна памерлы прафесар Юліуш Бардах (Bardach, 2001: 38–39; Бардах, 2010).

## Дэградацыя пазіцыі горада

Змены ў польскім гістарычным наратыве, якія нас тут асабліва цікавяць, распачынаюцца пасля трэцяга падзелу ў 1795 годзе. У найбольш значных слоўніках польскай мовы XIX – пачатку XX стагоддзя слова “Вільня” адсутнічае. У “Слоўніку польскай мовы” Самуэля Багуміла Ліндэ (Samuel Bogumił Linde) няма *Wilna*, затое ёсць словы *Wileński* і *Wileńczyk*, вызначаны як *od Wilna*, *Wilnaer* ці *z Wilna rodak*, *ein Wilnaeer* (Linde, 1860: 324). У так званым віленскім “Слоўніку польскай мовы” Маўрыцыя Аргельбранда няма тэрміна *Wilno*, затое прысутнічае тэрмін *Wileński*, вызначаны як *od Wilna*, *z Wilna (miasta na Litwie, niegdyś stolicy ksiąząt litewskich)* – з Вільні, горада ў Літве, калісьці сталіцы літоўскіх князёў (Słownik języka polskiego, 1861: 1860). У так званым варшаўскім “Слоўніку польскай мовы” Карловіча, Крынскага і Нядзвецкага няма артыкулаў *Wilno* і *Wileński* (Karłowicz et al., 1919).

У “Геаграфічным слоўніку Польскага Каралеўства і іншых славянскіх краін” аўтар артыкула *Wilno* Юзэф Бяліньскі (Józef Bieliński), літвін у даўнім разуменні гэтага слова, ужо дае поўнае вызначэнне горада: “*Wilno*, лац. *Vilna*, літоўск. *Wilniuja*, беларускае *Wilnia*, старажытны горад, калісьці сталіца в. кн. літоўскага, цяпер губернска і павятовы го-

*рад*” (Słownik geograficzny, 1893: 492). Падобным чынам Малішэўскі і Альшэвіч у “Падручным геаграфічным слоўніку” 1927 года вызначаюць Вільню як “лац. *Vilna*, літ. *Vilnius*, даўняя сталіца Літвы” (Maliszewski, Olszewicz, 1927: 689–690).

Усе галоўныя польскія энцыклапедыі, выдадзеныя ў XIX стагоддзі, падкрэсліваюць сталічнасць Вільні. “*Wilno (на-літоўску Wilniuja, на-беларуску ў народзе і ў старых актах Wilnia, у немцаў і французаў Wilna), перад тым сталіца Вялікага Княства Літоўскага, цяпер галоўны горад віленскай губерні*” (Encyklopedia Powszechna, 1867: 67). Падобна ў “Энцыклапедыі Касцёла” 1911 года: “*Wilno, некалі сталіца Вялікага Княства Літоўскага*” (Encyklopedia Kościoła, 1911: 203).

У міжваенны перыяд толькі некаторыя польскія энцыклапедыі ў азначэннях Вільні падаюць інфармацыю, што гэта была “калісьці сталіца літоўскай дзяржавы” (Encyklopedia Powszechna, 1927: 1079). Агулам прадстаўлены толькі тагачасны статус горада: “*Wilno – (літ. Vilnius, лац. Vilna), сталіца ваяводства, якая адначасова стварае гарадскі навет*” (Wielka Ilustrowana Encyklopedia, 1932: 140). Гэта было, на маю думку, пабочным вынікам польска-літоўскага канфлікту і спрэчкі за Вільню ў той час. У якасці апраўдання польскіх выдаўцоў можна толькі дадаць, што падобным чынам дзейнічалі і іх нямецкія калегі таго часу. У папулярнай энцыклапедыі Меерса (Лейпцыг, 1930) Вільня вызначаная як “*Wilna (poln. Wilno, lit. Vilnius) Woiwodschaft in Nordostpolen*” (Meyers Lexicon, 1930: 1430).

Варта дадаць, што ў перыяд расійскага панавання ў Літве ў расійскіх энцыклапедыях Вільня вызначалася як “*губернскі горад*”, і толькі далей згадвалася што гэта была “*каля 1323 – сталіца Вялікага Княства Літоўскага і Рускага Гедзіміна*” (Энцыклопедычны слоўарь, 1892: 381, 383). Таму, урэшце, перыферычны характар Вільні канструюваўся расіянамі, якія з палітычных прычынаў хацелі маргіналізаваць гэты асяродак. З іншага боку, як падаецца, адбывалася відавочная рэдукцыя сталічнага статусу горада Вільні з польскага боку.

## Рамантызм і яго пабочныя наступствы

Асабліва гэта відавочна, калі мы прыгледзімся да тагачаснай паэзіі і літаратурных апісанняў. Перадусім здзіўляе той факт, што сярод польскіх і польскамоўных літаратараў па сутнасці толькі Уладзіслаў Сыракомля (Людвік Кандратовіч) заўсёды свядома падкрэсліваў сталічнасць горада, тады як іншыя рабілі націск на яго містычны характар, цудоўную архітэктур, значэнне Вострай Браны, старажытную гісторыю і сімваліку. Вільня ў гэтых наратывах пакрыху станавілася эзатэрычным і зачараваным сімвалам, містычным горадам, у якім асаблівым чынам расцвітае мастацтва і літаратура. Сталіца Вялікага Княства Літоўскага становіцца горадам над Віліяй, таемнай святыняй, але Вільня ўжо не метраполія і не сэрца старажытнай Літвы. У той жа

час выразна ўзрастае значэнне Вострай Браны як ужо не толькі рэлігійнага сімвала, але і сімвала страчанага дзяржаўнага існавання даўняй Рэчы Паспалітай, а пазней як вобраз польскіх і літвінскіх нацыянальных святыняў, якія тады яшчэ разумеліся як тоесныя ці ў кожным разе не канкурэнтныя адна для адной.

У выніку, пасля 123 гадоў падзелаў і 20 гадоў незалежнай Польшчы, Вільня больш не лічыцца метраполіяй, а яе даўня сталічнасць цалкам забываецца. І ў міжваеннае дваццацігоддзе Вільня, на жаль, – правінцыйны горад Другой Рэчы Паспалітай. Прыгожы, са старажытнай гісторыяй, але перыферычны. Прасочым эвалюцыю вобраза горада на падставе некалькіх, можа быць, адвольна адабраных, літаратурных прыкладах.

## Вільня ў польскай паэзіі

Як адзначалася, Уладзіслаў Сыракомля, “ганарлівы вясковы лірнік”, быў адным з нешматлікіх паэтаў, якія падкрэслівалі старажытную сталічнасць Вільні і літвінскі характар гэтага горада. У творы “*Марцін Студзенскі. Картка з хронікі Вільні*” ён пісаў:

О, Гедыміна сталіца старая,  
Вільня, самой прыгажосці пшчота.  
Гораў паміж, між гаёў і балотаў,  
Кветка, сябе ў дзікім зеллі хаваеш...<sup>5</sup>  
(Syrokomla, 1859).

У вершы “*Гімн да Найсвяцейшай Панны ў Вострай Бране*” ён пісаў:

<sup>5</sup> Пераклад Юліі Шастак. – *Заўвага перакладчыка.*



старажытнасць сталіцы Вялікага Княства. У другім выпадку Вільня хутчэй уяўляецца як горад старажытных таямніц, а не як метраполія і сталіца. Гэта другая тэндэнцыя рашуча пераважае ў польскамоўнай літаратуры ўжо ў 2-й палове і ў канцы XIX стагоддзя. У XX стагоддзі статус метраполіі ў польскамоўных колах будуць падкрэсліваць хіба толькі віленскія краёўцы на чале з Міхалам Ромерам. Для ўсёй астатняй польскай грамадскасці, з нешматлікімі выключэннямі, Вільня будзе польскім горадам, хоць і з літвінскімі (літоўскімі) і русінскімі каранямі.

Рамантычны наратыў сталічнай Вільні Міцкевіча, які абапіраецца на легенду горада Гедзіміна, быў заменены пострамантычным сентыменталізмам, пачуццёвацю польскага мадэрнізму і *fin de siècle*.<sup>8</sup> Пазней – рознымі кірункамі міжваеннай паэзіі, скамандрытамі<sup>9</sup> і ўрэшце – раннім постмадэрнізмам.

## Міфалогія паэзіі – міфалагізацыя памяці

Таму ў паэзіі Вільня выклікае шматлікія спасылкі на мінулае: “смех Зана і Чачота” (Krystyna Konecka, “Sonety litewskie”); кафедральны сабор – які “найсвяцейшае месца Вільні” (Artur Orpman, “Wilno”); “віленскія могілкі” (Witold Hulewicz, “Сmentarze”); маці Божа Вострабрамская як “Ма-

ці віленцаў” (B. Rudnicki, “Litania Ostrobramska”); “сцэны на віленскай вуліцы” (K. I. Gałczyński, “Szczęście w Wilnie”). Толькі віленец Юзаф Чаховіч атаясамліваў Вільню і Літву рашучым чынам: “Літва – зямля пушчаў. / Як добра!” (J. Czechowicz, “Wilno”).

Падсумоўваючы, можна заўважыць, што тэмбр папулярнага польскага гістарычнага наратыву на тэму Вільні ўжо з пачатку XIX стагоддзя, і асабліва з другой паловы стагоддзя, вельмі нагадвае наратыў на тэму “крэсаў”. Як горад Вільня, так і абшар крэсаў – таямнічыя, імглістыя, застылыя, чароўныя, міфічныя, схаваныя, але таксама найчысцейшыя, незаплямленыя, дзявоцкія, шляхетныя і прыгожыя. Як у паэзіі Сыракомлі, яны маюць “нейкія таямнічыя чары” ці – як у Вінцэнта Поля (Wincenty Pol) – “яны ёсць вадой з найчысцейшай крыніцы” (паэма “Магорт”, “Mohort”).

Так была створана асаблівая міфалогія ў папулярным гістарычным наратыве, які датычыць адначасова Вільні і даўніх крэсаў. Гэта міфалогія, якую, праўдападобна, ніводны з польскіх гісторыкаў не ў стане адолець, незалежна ад цявразасці погляду на гісторыю Кароны і Вялікага Княства.

Але застаецца простае пытанне: “Ці ёсць сэнс змагацца з гэтымі міфамі?” Можна лепш іх спакойна прыняць і прызнаць, што гэта папросту част-

<sup>8</sup> “Канец стагоддзя” (фр.) – маецца на ўвазе этап развіцця мастацтва XIX стагоддзя, для якога быў характэрны крызіс традыцыйных сацыяльных, маральных і эстэтычных каштоўнасцяў, а таксама распаўсюджванне дэкадэнцтва. – *Заўвага перакладчыка.*

<sup>9</sup> Скамандрыты – суполка паэтаў Польшчы, якая паўстала і дзейнічала ў перыяд паміж Сусветнымі войнамі. Яна абвяшчала разрыў з паэтычным канонам, вяртанне паэзіі да сучаснасці, віталізм і актывізм, набліжэнне паэзіі да звычайнага чалавека, выкарыстанне штодзённай мовы ў паэзіі. Друкаваным органам групы быў штомесячнік “Skamander”. – *Заўвага перакладчыка.*

ка польскай гістарычнай традыцыі, якая не заўсёды супадала з рэчаіснасцю, прынамсі з сённяшнімі ўяўленнямі пра рэчаіснасць. У міфалогіі ёсць свая каштоўнасць – прынамсі яна прыгожая сама па сабе. У сваю чаргу,

дзіўна, чаму ніхто не заўважыў міфалагічных паралеляў ідэі дзвюх сталіц Рэчы Паспалітай – як “двух каралеўстваў”, ці двух каралеў старажытнай Спарты, альбо блізнятэў Ромула і Рэма?

## Літаратура

1. Бардах, Юліуш (2010). “Канстытуцыя 3 мая і “Ўзаемныя Заручыны Абодвух Народу” 1791 г.” у Юліуш Бардах, Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Мінск: Медысонт.
2. Міцкевіч, Адам (1981). *Пан Тадэвуш*. Мінск: Навука і тэхніка.
3. Сыракомля, Уладзіслаў (2011). *Выбраныя творы*. Мінск: Беларуская навука.
4. Ціхаміраў, Андрэй (2012). “Віленская навучальная акруга паміж польскім патрыятызмам і імперскім лаялізмам”, *ARCHE*, 5: 208–214.
5. *Энцыклапедычны слоўнік Ф.А.Брокгаўза і І.А.Ефрона* (1892). Т. VI. Санкт-Пецярбург.
6. Bardach, Juliusz (2001). “Konstytucja 3 maja i zaręczenie wzajemne Obojga Narodów”, у *Konstytucja 3 maja*. Warszawa.
7. Beauvois, Daniel (2010). *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*. Wrocław.
8. *Encyklopedia Kościoła* (1911). Pod red. ks. M. Nowodworskiego. T. XXXI. Płock.
9. *Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda* (1867). T. XXVII. Warszawa.
10. *Encyklopedia Powszechna Trzaski, Everta i Michalskiego* (1927). T. II. Warszawa.
11. Karłowicz, J., Kryński, A., Niedźwiecki, W. (1919). *Słownik języka polskiego*, t. VII. Warszawa.
12. Kotarski, Stefan (1955). *Słownik zlatynizowanych nazw miejscowych ze szczególnym uwzględnieniem osiedli słowiańskich*. Warszawa.
13. Linde, Samuel Bogumił (1860). *Słownik języka polskiego*. Lwów.
14. Łopalewski, Tadeusz (1955). *Między Niemnem a Dzwina. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*. London.
15. Maliszewski, Edward i Olszewicz, Bolesław (1927). *Podręczny słownik geograficzny*, t. II. Warszawa.
16. *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Województwo Wileńskie 1690 r.* (1989). Oprac. A. Rachuba. Warszawa.
17. *Meyers Lexicon* (1930). T. XII. Leipzig.
18. Mickiewicz, Adam (1950). *Pan Tadeusz*. Księga IV. Warszawa.
19. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1893). Pod red. B. Chlebowskiego. T. XIII. Warszawa.
20. *Słownik języka polskiego* (1861), cz. II, wyd. M. Orgelbrand, Wilno.
21. Sukiennicki, Wiktor (1985). “Polityczne konsekwencje błędu semantycznego”, *Zeszyty Historyczne*, 72 (406): 18–33.
22. Syrokomla, Władysław (1859). *Marcin Studzieński. Kartka z kroniki Wilna*. Wilno.
23. Syrokomla, Władysław (1872). *Hymn do Najświętszej Panny w Ostrej Bramie*. Warszawa.
24. *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna Wydawnictwa “Gutenberg”* (1932). T. VIII. Kraków.
25. *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne* (2008). Opracował, wstępem i komentarzami zaopatrzył D. Frick. Warszawa.